

KRİM TATARLARININ KİTAB VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİ

UOT 008 – 02

ƏLİYƏVA VƏFA
LOĞMAN QIZI

*Bakı Dövlət Universiteti
Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsinin
Kitabxanaşünaslıq kafedrasının
IV kurs tələbəsi*

Açar sözlər: Krım tatarları, kitab, mədəniyyət, nəşriyyat, kitabxana, mətbəə, ədəbiyyat, əsər, qəzet

Ключевые слова: Крымские татары, книги, культура, издательство, библиотека, типография, литература, произведения, газета

Key words: Crimean Tatars, books, culture, publishing house, library, typography, literature, works, newspaper

Rusiya imperiyası zamanı ruslar imperiya ərazisindəki bütün türk xalqlarını (*o cümlədən azərbaycanlıları da*) öz aralarında və rusdilli rəsmi sənədlərdə «*tatar*» (elmi ədəbiyyatda bəzən «türk-tatar») adıyla qeyd edirdilər. Bununla belə, ruslar bu sözü bir çox türk xalqının adlanmasında da istifadəyə yeritdilər. «Tatar» adını ruslar həmin zamanlarda azərbaycanlılara, qumuqlara, qaraçaylılara balkarlara, altaylılara, xakaslara, şorlara, çulımlara, qırımlara və bir neçə digər türk xalqlarına şamil edirdilər. Müasir dövrdə əvvəllər «tatar» adlanan türk xalqlarının çoxusu artıq belə adlandırılmasalar da, bəzi türk xalqlarının adlarında (indiki tatarların özlərindən başqa) hələ də «tatar» ifadəsi

keçir, məsələn krım tatarları.

Krım tatarları tarixi vətənləri Qara dənizin şimalı, Krım yarımadası olan türk xalqları qrupunun oğuz yarımqrupuna aiddir. Krım tatarlarının əsas hissəsi Krımda (260 000-ə yaxın) qalanları isə Ukrayna, Türkiyə, Özbəkistan, Rumıniya, Rusiya, Bolqarıstanda yaşayırlar. İstifadə etdikləri dil Krım dilidir (danışanların ümumi sayı təxminən 400 000). Bu dil türk şivələrinin qırpaq ləhcəsinə daxildir və tarix boyunca oğuz dillərinin təsirinə məruz qalıb. 1920-ci ilə qədər ərəb əlifbasından, daha sonralar kiril əlifbasından, 1992-ci ildən latın əlifbasından istifadə edirlər. Krım tatarlarının çoxu müsəlmanlardı. Krım tatarlarının islama keçidi uzunmüddətli olub. Bu

yolda ilk addım XIII əsrdə Səlcuqlar tərəfindən Sudaq və onun ətrafının işğalı ilə əlaqədardır. Sonrakı addım 1778-ci ildə Krımdan sürgün edilməkdən yayınmaq istəyən Krım xristianlarının kütləvi şəkildə islamı qəbul etməsi ilə bağlıdır. Krım əhalisinin əksər hissəsi isə islamı Qızıl Ordu və Krım xanlığı dövrlərində qəbul edib.

İbtidai dini müsəlman məktəbləri idi. XIX əsrin sonunda Krım əhalisinin 34%-i yazıb oxuya bilirdi. 1783-cü ildə Krımda 130 min əhali yaşayırdısa, 1854-cü ildə onların sayı iki dəfə artmışdı. 1829-cu ildə Sak, az sonra isə Yevpatoriya məşhur müalicə zonasına çevrilmişdi. Lakin tibbi xidmət zəif idi. Qara dəniz sahilində yayılmış taun epidemiyası

Şəkil 1. Krım türklərinin yaşadığı ərazi

Krım Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra (1783-cü il) burada ixtisaslaşdırılmış məktəblər yaradıldı. 1865-ci ildə Krımda məktəblərin sayı 262-yə çatmışdı. Onların böyük əksəriyyətini məktəb və mədrəsələr təşkil edirdi. XIX əsrin 60-cı illərindən məktəblərin zemstvo idarələrinin tabeliyinə keçməsindən sonra bir sıra irəliləyişlər oldu. İlk növbədə kəndlərdə məktəb şəbəkələri genişləndirildi. 1865-ci ildən 1874-cü ilə kimi 77 kənd məktəbi açılmışdı. Ümumiyyətlə, 1887-ci ildə Krımda müxtəlif tipli 569 məktəb var idi. Bu məktəblərdən 148-i şəhərlərdə, 421-i kəndlərdə fəaliyyət göstərirdi. Onların 275-i

ilə əlaqədar 1828-ci ildə karantin haqqında qərar qəbul olunmuşdu. 1870-ci ildə bütün Krımda 7 zemstvo həkimi var idisə, 1886-cı ildə onların sayı 22-yə çatmışdı. Varlı və imkanlı şəxslər Krımın kurort şəhərlərində istirahət edirdilər. XIX əsrin 80-ci illərində hər il Yaltaya 15 min adam istirahətə gəlirdi. Alpuqa, Qurzufa, Aluşta, Simeiza, Sak, Sudaq, Feodosiya və s. bu kimi istirahət yerləri şöhrət qazanmışdı.

1830-cu ildə Krımda ilk dəfə Simferopol-da yaradılmış mətbəədə "Tavriya quberniya xəbərləri" nəşr olunurdu. Aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində Kerç, Sevastopol

və Feodosiyada tarix-arxeologiya muzeyi yaradılmışdı. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Krımda yerli ziyalıların maarifçilik fəaliyyəti genişlənməmişdi. Əsrin əvvəllərində əhalinin 900 nəfərindən biri məktəbə gedirdi. Üçillik aşağı dərəcəli məktəb şəbəkəsi üstünlük təşkil edirdi. Krımda gimnaziya, realni məktəblər, dini seminariya və Nəcib qızlar institutu açılmışdı. 1904-cü ildə Krımda 21 orta məktəb var idi. Dini məktəblər də fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə mədəniyyətin ən zəif inkişaf etmiş sahələrindən biri kitabxana, muzey və klubların yaradılması idi. Kitabxanalara az rast gəlinirdi və mövcud kitabxanaların fondu çox az idi. 1916-1917-ci tədris ilində quberniyaların bütün zemstvo idarələrinin kitabxanalarında 214 min nüsxə kitab var idi. Krımın Sevastopol və b. şəhərlərində təbiət-tarix, hərbi-tarix, "1854-1855-ci illərdə Sevastopolun müdafiəsi"nin mənzərəsi kimi muzeylər mövcud idi. 1913-cü ildə Krımda cəmi 47 həkim var idi. Orta hesabla bir həkimə 11 min nəfər düşürdü. Krımda tibbi-əczaçılıq cəmiyyəti və Rusiyada bağçılıq cəmiyyətinin yerli şöbəsi fəaliyyət göstərirdi. 1908-ci ildə Krım astrofizika rəsədxanası açılmış, dəniz bioloji stansiyası yaradılmışdı.

1920-ci illərdə tatarlara öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək imkanı verilmişdi. Krımda tatar dilində qəzet-jurnallar nəşr olunur, təhsil müəssisələri, muzeylər, kitabxana və teatrlar fəaliyyət göstərirdi. 1922-ci ildə SSRİ yaradılarkən Moskva Krım tatarlarını Krım Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının köklü əhalisi kimi tanımışdı. Krım tatarlarının dili rus dili birlikdə Muxtar Respublikanın rəsmi dili sayılırdı. Bu dildən 140 kənd soveti istifadə edirdi. Krımda tək türkdilli teatr Krım Tatar Dövlət Akademik Musiqi və Dram Teatrıdır. Bu teatrın ənənələri, XIV-XV əsrlərdə Krım xanları məhkəməsində göstərilən teatr nümayişlərindən gəlir. 1901-ci ildə Krım tatarlarının stasioner teatr binası açılmış, o zaman yalnız kişilər rol almışdı. 1922-ci ildən Krım Tatar teatri sürətlə

inkişaf etməyə başladı. Teatr tənqidçiləri bu dövrü "Krım Tatar teatrının intibah dövrü" adlandırıblar. Teatrda Şekspirin, Molierin, Bomarşenin əsərləri Tolstoy və Trenyova tərəfindən səhnələşdirilmişdir.

1944-cü ilin 18 mayında Krım tatarları dövlətə xəyanətdə ittiham edilərək Özbəkistan SSR və Sovet İttifaqının digər bölgələrinə sürgün olunurlar. Tatarların Krımda qoyub getdikləri bütün mülkiyyət dövlət tərəfindən müsadirə olundu. Sovet hakimiyyəti tatar abidələrini məhv edir, kitab və əlyazmalarını, hətta krım tatarlarının dilinə çevrilmiş Lenin və Marks külliyyatlarını yandırır. Məscidlərdə kinoteatr və mağazalar açılırdı. Sürgün edilmiş tatarların böyük əksəriyyətini hərbi keşikçilər, buraxılış məntəqələri və tikanlı məftillərlə əhatə olunmuş xüsusi məntəqələrdə yerləşdirmişdilər. Bunlar dinc yaşayış məntəqlərindən daha çox əmək düşərgələrinə bənzəyirdi. Köçürülənlər ucuz işçi qüvvəsi idilər və onları kolxoz, sovxoz və sənaye müəssisələrində işlədirdilər. Köçkünlərin uşaqları özbək və rus dillərində təhsil ala bilirdilər, lakin onların tatarca öyrənmələri qadağan idi. Bu milliyyəti pasportlara yazmaq da qadağan olunmuşdu. 1957-ci ilədək krım tatarlarının dilində olan bütün nəşrlər qadağan edilmişdi. Böyük Sovet Ensiklopediyasından krım tatarları barədə məqalə çıxarılmışdı. 2013-cü ildə Krım tatarlarından bəhs olunan ilk film "Xaytarma" ("Qayıdış") çəkildi. Ukrayna istehsalı olan film rus və krım tatar dilində çəkilib. Film Krım tatar qəhrəmanı və Sovet hərbi təyyarə pilotu Əhməd xan Sultan və 18 may 1944-cü il Krım tatar sürgününə həsr olunub. Film ilk dəfə 17 may 2013-cü ildə Simferopolda nümayiş olundu. Krımın bütün şəhərləri ilə bərabər Kiev, Moskva, New York, Kazan, Berlində də nümayiş olundu. Filmin rejisoru və baş qəhrəmanı Akhtem Seytablayev olan filmdə rus və ukraynalı aktyorlarla bərabər Krım sürgünü yaşamış bir çox insan da çəkilmişdi.

Şəkil 2. Krım tatarlarının sürgünü

Türk xalqları folklorunun son dərəcə zənginliyi və rəngarəngliyinin özünəməxsus səbəblərindən biri də onların böyük tarixi-coğrafi məkanlara və kəşməkəşli həyat tərzinə, olduqca mürəkkəb tələyə malik olmalarıdır. Krımtatar folklorunun toplanıb nəşr olunması və öyrənilməsi XIX əsrin II yarısına təsadüf edir. Etnoqraf V.X.Kondaraki krımtatar xalq yaradıcılığı nümunələrini sistemli şəkildə ilkin nəşr edənlərdən biridir. Alim Krım yarımadasının etnoqrafiyasını araşdırıb və "Krımın universal təsviri" adlı çoxcildli toplunu çap etdirib. Həmin toplunun 1875-ci nəşr olunan 13-cü cildində folklor mətnləri, daha doğrusu, nağıllar, əfsanələr, lətifələr və digər janrlar müəllif tərəfindən özünəməxsus prinsiplə tərtib olunub. Bundan sonra V.X.Kondarakinin 1883-cü ildə "Krım əfsanələri" kitabı işıq üzü gördü. Əsasən əfsanələrdən ibarət olan bu kitaba onun yeni topladığı digər folklor mətnləri də daxil edilmişdir.

Böyük türk dünyasının mütəfəkkirlərindən olan İsmayıl bəy Qaspiralı da krım-tatar xalq ağız ədəbiyyatına, eləcə də aşıq sənətinə xüsusi istək və maraqla yanaşmışdır. Həmişə onlara qayğı göstərmişdir. O, "Tərcüman"ın

nəşri ilə bərabər, bu misilsiz və bənzərsiz söz abidələrinin üzə çıxmasına çalışmışdır. Həmin nümunələrin "Tərcüman"ın səhifələrində çapına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Krım-tatar aşıq yaradıcılığının ən məşhur bilicilərindən olan Aşıq Ömər qoşma və gəraylıları ilk dəfə ana dilində 1894-cü ildə "Tərcüman"ın mətbəəsində İsmayıl bəyin xidmətləri sayəsində işıq üzü gördü. Elə krım-tatar dilində ilk lətifələr kitabının çapı da məhz onun sayəsində mümkün oldu. M.Akçurinin tərəfindən tərtib olunan "Nəfis lətifələr" (Bağçasaray, Krım, 1897-ci il) kitabı Qaspiralının rəhbərliyi altında çap edildi.

Krımtatar ağız ədəbiyyatının toplanıb nəşr olunmasında akademik V.V.Radlovun da xidmətləri əvəzsizdir. Şərqsünas alim 1886-cı ildə Krımın 14 bölgəsini gəzib dolaşmış və zəngin folklor nümunələri toplamışdır. Radlovun yazdığına görə o heç bir savadı olmayan adamlarla görüşüb deyilənləri olduğunu kimi yazıya köçürmüşdür. Onun topladığı bu qiymətli nümunələr 1896-cı ildə Sankt-Peterburqda "Şimal türk qəbilələrinin xalq ədəbiyyatı" seriyası ilə çıxan çoxcildli toplunun 7-ci cildindəki "Krım yarımadasının dialektləri" kitabında nəşr olundu.

Kitabdakı bədii nümunələrin əsas hissəsini dastanlar və nağıllar təşkil edir. Lakin onlarla yanaşı, atalar sözləri, tapmacalar, eləcə də digər janrlar da topluda öz əksini tapmışdır. Akademik V.V.Radlovu folklor mətnlərini bölgələrdən topladığı kimi bir-birinin ardınca düzərək janrlara bölmədən, dialekt qanunauyğunluqlarını pozmadan nəşr etdirib. Alimin topladığı dastanlar və nağıllar xüsusilə əhəmiyyətlidir. Lakin çox təəssüf ki, onlar indiyə qədər lazımınca araşdırılmayıb. Radlovun toplayıb tərtib etdiyi kitabda nağıllarla, yanaşı “Ediqe” və “Çorabatır”ın bir neçə variantı, o cümlədən “Koplandı batır”, “Ər Tarğıl”, “Adil Sultan”, “Amet batır”, “Orak Mamay” və başqa qəhrəmanlıq dastanları da vardır. O, toplama materiallarında qəhrəmanlıq motivlərinə daha çox üstünlük vermişdir. Radlov kırım-tatar qəhrəmanlıq dastanlarının nəinki nağıla bənzər kiçik variantlarını, hətta tam olmayan yarımçıq dastanlarını belə toplayıb nəşr etdirmişdir. Məhəbbət dastanları isə nədənsə tamamilə unudulmuşdur. Onun topladığı qəhrəmanlıq dastanlarından yalnız “Çorabatır”, “Koplandı batır” və “Ediqe” xalq arasında geniş yayılıb. Ötən yüzillikdə “Çorabatır” və “Koplandı batır” mətbuatda bir neçə dəfə dərc olunub. “Ediqe”nin isə bəxti gətirməmişdir. Yalnız ötən əsrin sonlarında “Ediqe” işıq üzünü görmüdü. Digərlərinin isə taleyi acınacaqlı olaraq qalmaqdadır.

Radlov kitabının ikinci hissəsində isə daha çox XX əsrin birinci yarısında kırım-tatarlar, eləcə də yarımada sığınacaq tapan karaimlər arasında geniş yayılan məcmuələrdən seçdiyi folklor nümunələrini vermişdir. Türkoloq alimin etirafına görə bu materialları o Kazanda Firkoviç adlı bir şəxsdən alıb. Həmin nümunələrdən üçü karaimlərlə bağlı olub, qalanları isə kırım-tatar ağız ədəbiyyatının məhsuludur. Ötən əsrin əvvəllərində rus alimlərinin kırımtatar ağız ədəbiyyatına olan marağı daha da güclənməyə başladı. Bu axın folklorun öyrənilməsinə güclü təkan verdi. 1925-ci ildə Kırımın 55 bölgəsinə geniş miqyaslı və çoxşaxəli folk-

lor toplama ekspedisiyaları təşkil olundu. U.Bodaninski, O.Akçokraklı, K.Camanaklı və digər tanınmış folklorçular həmin ekspedisiyada iştirak etdilər. Demək olar ki, bütün janrlar üzrə çox zəngin materiallar əldə olundu. Nəticədə bir sıra maraqlı əsərlər işıq üzünü gördü. A.Refatovun “Kırımtatar yırıları”, İ.Öpçinin “Masallar”, K.Camanaklının “Çın və maneələr” və s. kimi kitablar nəşr olunub oxuculara çatdırıldı. Toplanan ağız ədəbiyyatının çox az bir hissəsi çap olunurdu. Kırım tatarları zəngin şifahi xalq yaradıcılığı ilə bərabər özünəməxsus yazılı ədəbiyyata da sahibdilər. Rusların Kırım işğalı ilə durğunluq dövrünə girən Kırım ədəbiyyatı, XIX əsrin II yarısından etibarən canlanmaya başlayır. Canlanma Əbdürrəhman Kırım Hacə və Abdurrafi Bodanski kimin yazıçı və maarifçilər tərəfindən həyata keçirilmişdi. Onlar mədrəsələrdə dini təhsillə bərabər digər dərslərin də keçirilməsinə çalışmışdılar. Rus və kırım-tatar dilinin öyrənilməsinə əhəmiyyət vermiş, Rusca-Kırım Tatarca, Kırım Tatarca – Rusca lüğətlərini hazırlamışdılar. Əbdürrəhman Kırım Hacənin “Danışma kitabı”nin ilk nəşri 1850-ci ildə, ikinci nəşri 1853-cü ildə Kazanda həyata keçirilmişdir. Abdurrafi Bodanskinin lüğəti isə 1873-cü ildə Odessada nəşr edilmişdir.

XIX əsrin sonuncu rübündə başlayan bu irəliləyişlər Kırım ədəbiyyatının inkişafına və görkəmli yazıçıların meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Bu dövrdə türk, ərəb, fars və fransız dilini bilən Hasan Nuri İsmayil Qaspıralıya xalqı aydınlatmaq üçün qəzet çıxarmağı təklif edir. Gaspıralı bu vaxt İstanbul, Paris və Moskvada təhsilini bitirmiş, “Tonguc” qəzetini çıxararaq təcrübə sahibi olmuş bir şəxsdir. Hasan Nuri ilə Gaspıralı bir çox çətinliklərə və məhrumiyətlərə baxmayaraq “Tərcüman” qəzetini çıxarırlar. “Dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarı ilə nəşr edilməyə başlayan bu qəzet Rusiyada türkcə nəşr edilən ilk qəzetdir. Bu qəzetin ilk nömrəsi Bağçasarayda 1883-cü ildə Kırımın Rusiya tərəfindən işğalının 100-cü ilində nəşr olunmuşdu. İsmail Gaspıralı danışmaq dili və

xalq ədəbiyyatı üstündə işləmiş və dildəki yad ünsürləri təmizləməyə, bütün türklərə aid bir ədəbi dil meydana gətirməyə çalışmışdı. "Tərcüman" qəzetə və İsmayıl Gaspıralının ətrafında toplanan şair və yazıçılar əsərlər yazmış, başqa dillərdən tərcümələr etmişdilər. Puşkinin, Tolstoyun, Turgenyevin, Çexovun, Nəvainin, Nizaminin əsərlərini Kırım tatar dilinə çevirib, "Tərcüman" da nəşr etmişdilər. Qəzet 1905-ci ilə kimi iki dildə rus və türk-tatar dilində, 1905-ci ildən sonra isə təkə türk-tatır dilində nəşr edilib. 40 ilə qədər davam edən bu dövr ədəbiyyatına "Tərcüman Ədəbiyyatı" (1883-1916) da demək olar. "Tərcüman Ədəbiyyatı" təkə Kırmda deyil, Misirdən Kaşqara qədər bütün türk dünyasında milli oyanış hərəkətinin, türk mədəniyyətinin inkişafının öyrənilməsi üçün ən böyük mənbələrdən biri olmuşdu. 1914-cü il Gaspıralının ölümündən sonra 1918-ci il qəzetin fəaliyyətinin dayandırılmasına kimi Gaspıralının yaxın dostu Hasan Sabri Ayvazov tərəfindən qəzetin fəaliyyəti davam etdirilmişdi.

1920-ci ildə Gaspıralının dostları tərəfindən "Tərcüman" qəzetinin mətbəəsi "İsmayıl Gaspıralı Xatirə Evi" nə çevrilir. Qəzetin 1883-cü il ilk nəşrindən, 1918-ci il son nəşrinə qədər olan bütün nömrələri bu muzeydə mühafizə edilirdi. 1940-41-ci illərdə KQB işçiləri bütün nüsxələri götürdükdən sonra muzeydə tək bir nüsxə qalır. Qəzetin digər nüsxələri isə hal-hazırda Sankt-Peterburq Milli Kitabxanasında və Süleymaniyyə kitabxanasındadır.

Ömər İpçi, Abdullah Lətifzadə, Bəkir Çobanzadə, Əşrəf Şəmizadə, Şakir Səlim, Şamil Alyadin, Cəfər Qafar XX əsrin görkəmli Kırım tatar yazıçılarıdır. Ömər İpçi əsərlərində sosializmi və sosial siniflər arasındakı təzadı işləmiş, yeni həyat uğrunda mücadiləni ideallaşdırmışdır. Həm şeir, hekayə, pyes və məqalələr yazmış, həm də Rus klasiklərinin əsərlərini tərcümə etmişdir. "Mədrəsə", "Evlərgə Bakkanda" İpçinin ilk şeirlərindəndir. Şairin şeirləri 1926-cı ildə "Şərq qadınlığı" 1928-ci ildə "Kureş üçün"

adlı şeir kitablarında yer alır. Abdullah Lətifzadə Kırım mədəniyyətinə dil və ədəbiyyat mövzularında yazdığı məqalələrlə xidmət etmişdir. 1928-ci ildə "Yeni saz" adlı şeir kitabı nəşr olunur. Görkəmli ədəbiyyatşünas, şair, türkoloq, dilşünas, mətinşünas Bəkir Çobanzadə Kırım ədəbi cəmiyyətini yarıdanlardan biri olmuşdur. O, eyni zamanda "Şərq" qəzetinin redaktoru olmuşdur. O bir sıra şeirlər, monoqrafiyalarla yazmaqla yanaşı "Türk dilinin metodikası" (1932), "Elmi qramerin əsasları" (1932) kitablarını şərikli tərtib etmişdir.

1930-cu illərdən başlayaraq SSRİ-nin başqa xalqlara münasibətində olduğu kimi Kırım tatarlarına represiv siyasəti tətbiq olunmağa başlayır. Represiya zamanı Kırımın bir çox görkəmli şair və yazıçıları bu represiyayın qurbanı olmuşdu. Kırım tatarlarının 30-cu illərin represiyalarına məruz qalan dəyərlili ziyalılarında biri də yazıçı, pedaqoq, alim və tərcüməçi Osman Nuri Akçokraklıdır. Osman Asan Memet oğlu Nuri 1879-cu ildə Bağçasaray yaxınlığındakı Akçokrak kəndində doğulub. İlk təhsilini mollaxanada alır, sonra rus-tatar məktəbində təhsilini davam etdirir. Məktəb illərində Osmanın istedadı üzə çıxır, şair kimi özünə "Nuri" təxəllüsü götürür. Ağməscid (Simferopol) şəhərindəki Müəllimlər Seminariyasından məzun olduqdan sonra Sankt-Peterburq Universitetində 1899-1901-ci illərdə Şərq dilləri fakültəsində xəttatlıqdan dərs deyir. O.Nuri tələbələrə xəttatlıq sənətini öyrətməklə yanaşı, Bağçasaraydakı bəzi məscidlərin interyerini Quran ayələri ilə işləyir. Görkəmli rus şairi A.S.Puşkinin Kırma həsr etdiyi "Bağçasaray fontanı", "Talisman" əsərlərini, xalq məktəbləri üçün İ.A.Krılovun 10 təmsilini tatar dilinə tərcümə edir.

1901-1905-ci illərdə çar ordusunda hərbi xidmətdə olan O.Nuri yaradıcılığa da vaxt ayırır. N.V.Qoqolun "Evlənmə" pyesini, A.S.Puşkinin "Yevgeni Onegin" mənzum romanından parçaları tatar dilinə çevirir. Bir müddət İstanbulda yaşayır, sonra Bağçasaraya dönür və İsmayıl bəy Qaspralının

nəşr etdirdiyi "Tərcüman" qəzetinin nəşrinə köməklik göstərir. Orenburqda nəşr olunan "Şura" jurnalına redaktor dəvət edilir. Az vaxt ərzində gənc şairlərin şeirlərinin yer aldığı "Kırım gəncləri" adlı kitabını çap etdirir. Folklorşünas Əli Şamil Osman Nuri haqqında araşdırmasında yazır ki, o, 1905-ci ildə Rusiyada baş verən inqilabdan çox təsirlənir. İnqilabçı əhval-ruhiyyəli Rəşid Mediyevlə dostlaşır. Bir müddət onun nəşr etdirdiyi "Vətən xadimi" qəzetinə məqalələr yazır. Qəzet hökumət əleyhinə tənqidi yazılarına görə bağlanır. Osman Nuri 1910-1916-cı illərdə yenidən "Tərcüman" qəzetinə redaktorluq edir. Eyni zamanda Zincirli mədrəsəsində dərs deyir, bədii yaradıcılığa daha çox önəm verir.

Baxçasaray yaxınlığında Çufutqala şəhər xarabalığındakı Canikə xanım türbəsi haqqında rəvayətdən təsirlənərək ilk böyük nəsr əsəri "Hekayəti-Ninkecan xanımın türbəsi" povestini yazır. Kırmda sovetlər bərqərar olandan sonra o, Baxçasarayda İ.Qaspralının ev-muzeyinin qurulmasına icazə alır. Eyni zamanda gənc bəstəkar Asan Refatovu Kırım tatarlarının "Çora batır" adlı ilk operasını yazmağa həvəsləndirir. Özü də operanın librettosunu yazır. Opera 1923-cü ilin sentyabrında Ağməsciddəki hərbiçilər klubunda tamaşaya qoyulur. Professor Bəkir Çobanzadə tamaşa haqqında yazır: "Bu Kırım tatar sənəti tarixində ilk görülən ən güclü, ən sevimli mədəni, siyasi vəqiyə oldu. Əsərin müəllifləri Osman Akçokraklı və Asan Refatov bununla xalqın mədəni həyatında silinməz iz qoydular". O.Nuri 1922-ci ildə yaradılan Kırım Pedaqoji İnstitutunda kadr çatışmadığından 4-5 fəndən dərs deməli olur. Kırımın quzey bölgəsinə ekspedisiyalara gedir, xalq mahnılarının mətnini, A.Refatovun musiqilərini toplayaraq nota köçürür. Bölgədən onlarla folklor nümunəsini toplayır. Folklor, etnoqrafiyaya, arxeologiyaya, muzeyşünaslığa dair qiymətli məqalələr yazan alim onları elmi jurnallarda çap etdirir.

Bütün bunlara baxmayaraq, O.Nuri 1934-cü ildə millətçilikdə ittiham edilir və

işdən çıxarılır. O, təqibdən yaxa qurtarmaq üçün həmin il Bakıda yaşayan bacısının yanına gəlir. Lakin 1937-ci il aprelin 7-də həbs edilir və Kırma aparılır. Bir il sürən ağır işgəncələrdən sonra güllələnir. Represiyaya məruz qalan Kırım tatar yazıçılarından biri də Amdi Giraybay olmuşdu. O, çox erkən yaşlarda "Yetim Kart Ali", "Yaz", "Qış" adlı kiçik şeirlərini yazmışdır. Svestapolda olarkən rusların Kırım xalqına edilən zülm, haqsızlıq və ədalətsizliklərə şahid olan Giraybay, bolşeviklərin Kırım türklərinin başından keçən faciələri anladıkları zaman yaşanan zülmün bitəcəyi, hətta Kırmdan Osmanlı torpaqlarına köçmək məcburiyyətində qalan Kırım türklərinin də Kırma geri qayıtmalarına kömək ediləcəyi fikrinə inanmışdı. Bu hisslər içində 1921-ci ildə Kırma daxil olan bolşevikləri qarşılamaq üçün "Xoş gəldiniz" şeirini yazan şair 1926-cı ildə Türkiyədən Kırma geri qayıdır və bir çox ziyalılar kimi 1929-30-cu illər qətlində öldürülür. Şairin 1921-22-ci illərdə yazdığı "Cigitkə", "Açlıq", "Tatarca Ocasına", "Şatlık İmtiyarı" kimi şeirləri "Yaşlarga" və "Yaş Tatarlarga" (1994) adlı şeir kitablarında toplanıb.

Sovet rəhbərliyi Kırım tatarlarının kitabxanalarını da məhv etməyə çalışmışdılar. Kırım tatarları çox çətinliklə olsa da 1990-cı ilin sentyabrında Simferapolda mərkəz kitabxanaya bağlı Kırım Milli Kitabxanası yaradılır və İsmayıl bəy Gaspıralı Kitabxanası adlandırıldı. Bu gün də fəaliyyətini davam etdirən kitabxana, keçmiş tatar əsərlərini yenidən toplamağa, keçmiş Sovetlər Birliyinin müxtəlif yerlərinə dağıdılan əsərləri yenidən bir araya gətirməyə çalışır. Eyni tarixlərdə Belqorodskda da bir kitabxana yaradılır və kitabxanaya Bəkir Çobanzadənin adı verilir.

Gaspıralı kitabxanası daha çox oxucu cəlb etmək, sosial vəzifəsini uğurla yerinə yetirmək üçün yeni layihələr həyata keçirir. Bu günə qədər görmə əngəlli uşaqlar üçün Kırım tatarca kitab yox idi. Buna görə də kitabxananın səlahiyyətli şəxsləri görmə əngəlli uşaqlar üçün xüsusi kitablar sifariş etdilər. Sifariş edilən kitablar 2014-cü ilin avqustunda kitabxanaya təhvil

verildi. Brail əlifbası əsasında kitablar hazırlamaq üçün mütəxəssislərin və texniki vasitələrin olmadığından kitabların hazırlanmasında Rusiya kitabxanaları böyük köməyi olmuşdu. Kitabxana bu sahədə Rusiya Ümumdünya Kitabxanası və Çelyabinsk Ərazi Görmə Əngəllilər Kitabxanası ilə birlikdə işləyir. Gaspıralı Kitabxanasının müdür müavini Kadirova kitabxana nümayəndələri ilə Sudakda həyata keçirilən Ümumdünya Konfrasında tanışdıqlarını və onların da kitabxanaya kömək əllərini uzattığını qeyd etdi.

Kadirova "haqqında bəhs etdiyimiz kitabxanalar, bizim onlara göndərdiyimiz kitabları Brail əlifbası ilə Krım tatarca nəşr etdilər və bu gün kitabların bir neçə nüsxə-

si kitabxanamıza təslim edildi. Bəhs edilən kitablar hərtərəfli nadir və dəyərli kitablardır. İndilik 2-ci dünya müharibəsindən əvvəl tərcümə edilən Hans Kristian Andersin "Güllə Əsgər" və "Bülbül" adlı Brail əlifbası ilə yazılan nağılları əldə etdik. Gələcəkdə həm yetişkinlər, həm də uşaqlar üçün belə kitablar nəşr etməyi planlayırıq. Bu kitablar bizə hədiyyə edildi. Xərclər Çelyabinsk Görmə Əngəllilər Kitabxanası tərəfindən qarşılandı. Bizə köməklik göstərən kitabxana və təşkilatlara kitabxanamız və oxucularımız adından təşəkkürümüzü bildirirəm". Kadirova gələcəkdə Krım tatar yazarlarının əsərlərinin də Brail əlifbası ilə nəşr edilməsini planladıklarını qeyd etdi.

Şəkil 3. İsmayıl Gaspıralı adına Dövlət Kitabxanası

Ədəbiyyat

1. Nisbət Mehdiyeva. Türk xalqlarının tarixi
2. Krımtatar dastanları (tərtibçi-İlqar Qasımov)
3. Крымские татары-википедия
4. Krım haber ajansı – sayt
5. Ahmet Kanlıdere – Krım Tatarlarının kültürel kimliklərini yenidən inşa çabaları
6. Tercüman dönemi Krım türk edebiyatı-Türk dünyası el kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992

Вафа Алиева

Из истории книжной и библиотечной культуры крымских татар

Резюме

В статье можно найти много интересной информации о крымских татар. В статье также затрагивалась история книжной и библиотечной культуры крымских татар, а также различные интересные факты.

Vefa Aliyeva

From the history of the book and library culture of the Crimean Tatars

Summary

The article contains a lot of interesting information about the Crimean Tatars. The article also touched upon the history of the book and library culture of the Crimean Tatars, as well as various interesting facts.